
**Proposal of some Comparatively -Edited Corrections for a few
Words in *Atabat-ol-Kataba***

Mohammadreza Masoumi; Persian Language and Literature
Department, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran*

1. Introduction

The main objective of editing texts which are kept in public or private libraries in the form of manuscripts is enabling the readers to have access to the closest possible form of such texts as written by the original author. Bearing in mind that the majority of manuscripts do not have the hand-writings of their authors and have been copied by correspondents or copy editors, they may inevitably have typos or errors for any reasons. Editors should, therefore, make attempts at discovering manipulations which have been made over time in different versions of a work and at correcting so that they may be as close as possible to the original text written by the original authors.

The importance, subtlety and sensitivity of such a task requires the editors to adopt, in any particular case, an appropriate method of text edition, taking into account all scientific criteria. One method which is taken by authorities of edition as one of the most difficult methods of text edition/correction is called as 'Comparative Editing'. This method is usually adopted in cases where there remains only one single version of a work or where all existing versions are erroneous.

One of the most invaluable texts in the area of letters or epistolary compositions, which has already been edited on the basis of its only available version (belonging to the National Library of Egypt), is the book *Atabat-ol-Kataba*, authored by Ali ibn-e Ahmad Montajiboddin Badi'-e Joveini in the 13th century A.D. This book includes governmental correspondence of the Seljuks, especially those of the

* Corresponding author.

E-mail: mohammadreza.masoumi@iau.ac.ir.

Date received: 11/04/2022

DOI: 10.22103/JLL.2022.19275.2982

Date accepted: 16/06/2022

court of Sultan Sanjar and the friendly letters of the author, himself. The present study is aimed at discussing about some errors and typos occurring in the course of copying or re-scribing the work.

2. Methodology

The present study, as a descriptive-analytical work of research based on library resources, deals with proposing appropriate original records for 15 particular words in *Atabat-ol-Kataba* through a comparative edition method. The researcher has first extracted those words which seem to have been recorded erroneously in the course of previous editions or prints. Then, on the strength of certain linguistic, semantic and thematic evidence from the text of *Atabat-ol-Kataba* or other epistolary compositions, their correct forms have been proposed. The order by which the words in question have been mentioned is based on the numberings offered in the book *Atabat-ol-Kataba* co-edited by Abbas Eghbal and Allamah Mohammad Ghazvini.

3. Discussion

The book *Atabat-ol-Kataba* is among the most important samples of epistolary compositions which have frequently been imitated by court correspondents in the old time and which have been attended and used by researchers in recent decades. The book has, so far, been edited and published for two times. The first edition was made by Abbas Eghbal Ashtiani with an introduction by Mohammad Ghazvini in 1950 while the second edition was made by Maryam Sadeghi in 2017 with some commentaries and indices. Despite the fact that these editors have made their best in offering acceptable editions of *Atabat-ol-Kataba*, it seems that there are still some erroneous records overlooked by them which are expected to be corrected in a way or another. The present paper deals with some words among those erroneous records and attempts to present their correct forms in a comparative way.

4. Conclusion

The present study addresses 15 words which have been recognized as erroneous in the text of *Atabat-ol-Kataba* and proposes their correct forms based upon certain evidences and reasons. The results indicate that in 10 cases among these 15 erroneous records, the errors are of a

tahrif (wrong replacement of letters) type while 3 other cases are result of tas'hif (wrong replacement of tittles on letters) and the 2 other cases are rooted in misreading or illegible hand-writings of the words. In general, all cases could be attributed to the manipulations by the correspondents and misreading of copy-editors of Atabat-ol-Kataba. Bearing in mind the significance of the book, which is frequently used by researchers, the corrections proposed in this study could be of some help in resolving the shortcomings with the book and could be helpful for taking better benefits by researchers, commentators and copy-editors in future.

Keywords: Atabat-ol-Kataba, Comparative editing, Erroneous records.

References [in Persian]:

- Al-Mukhtarat Men Al-Rasael.* (1999). by Gholamreza Taher and Iraj Afshar, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Yazdi Endowment Foundation.
- Anvari, Hassan. (2005). *Court Terms of the Ghaznavi and Seljuq Periods*, Tehran: Sokhan Publication.
- Baha-Al-Din Baghdadi, Muhammad Ibn Mu'ayed. (2006). *Altavasol ela- Altarassol*. Corrected by Ahmad Bahmanyar. First Edition. Tehran: Myths Publication.
- Dekhoda, Aliakbar. (1998). *Dictionary of Dekhoda*. 16 Vols. Second Edition. Tehran: Institute of Printing and Publishing, University of Tehran.
- Emadi Haeri, Seyed Mohammad. (2009), "Edition of texts with a view to the edition of Persian texts", *Gozaresh-e Mirath*, 3 (25 & 26): 4-10.
- Haeri Yazdi, Mohammadhasan. (2001). *Waqf in Islamic Jurisprudence and its Role in the Prosperity of Islamic Economy*, Edited by Jafar Shariatmadari, Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Irani, Nafise (2016). *The Earliest Known Persian Dictionary of the Art of Accountancy*, by Nafise Irani and Ali Safari Agh Ghaleh, Tehran: Mirath-e Maktoob Research Center.

-
- Jar, Khalil. (1997). *Larus Dictionary*, Translated by Seyed Hamid Tabibian, seventh edition, Tehran: Amirkabir.
- Majdi, Movafaq ebn-e Mohammad. (n.d). *Mehhhh-rr '''' 'l aa Metthh-ff'ff ffff f*, Istanbul: Fatih Library, No 3020.
- Masoumi, Mohammadreza. (2021). "A consideration on the description of Atabat-ol-kataba by Maryam Sadeghi", *Scientific Quarterly on Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts (Dekhoda)*, 13(3), 351-380.
- Masoumi, Mohammadreza. (2021). "A comparative editing or an arbitrary change? A critique of a re-edited version of Atabat-ol-Kataba", *Textual Criticism of Persian Literature*, 13(3): 67-89.
- Mayel Heravi, Najib. (1991). *Critical Edition of Texts*. Mashhad: Astan Quds Razavi Publication.
- Mihani, Muhammad Bin Abdul Khaliq. (2010). *iiiiii ii eeeee* Edited by Akbar Nahvi. First Edition. Tehran: University Publishing Center.
- Monshi Kermani, Nāser-od-dīn. (2015). *Samt-ll āāā Le-l-hazrt-el yyyā (Tee tttt yyy ff Ke'''' ' kkkkk kkkss)*, Corrected by Maryam Mirshamsi. Terhran: Dr. Mahmoud Afshar Yazdi Endowment Foundation.
- Montajbuddin Badie, Ali Ibn Ahmad. (2005). *Atabat-Al-Katabe: Collection of Correspondence of Sultan Sanjar's Divan*. Edited by Mohammad Qazvini and Abbas Iqbal Ashtiani. First Edition. Tehran: Myths Publication.
- Montajbuddin Badie, Ali Ibn Ahmad. (2017). *Atabat-Al-Katabe: Excerpts from the Correspondence of the Court of a Sultan of the Seljuk*. Edited by Maryam Sadeghi, First Edition. Tehran: Contemporary Look.
- Noureddin Munshi. (2002). *The Means of the Messengers and the Reasons of the Virtues*. Edited by Reza Samizadeh. First Edition. Tehran: Association of Cultural Works and Honors.
- Rashid Watwat, Muhammad Ibn Muhammad. (2004). *Letters of Rashid al-Din Watwat*. Introduced by Qasem Tuyserkani. Second Edition. Tehran: University of Tehran.
- Rashīd-od-dīn Fazl-ol-lāh. (1945). *Correspondence of Rashidi*. Edited by Mohammad Shafi, Lahor: Education Press.
- Sahlabadi, Mahin. (1970). *Translation of Arabic Poetry and Prose Texts into Farsi and Arabicization and Correction of Errors in*

the book Atabat-ol-Katabah, Mommadjavad Shariat, B.A.
Thesis on Persian Language and Literature, University of
Esfahan.

Shams-e Monshi, Mohammad ebn-e Hendu-shāh. (2016). *rrrrrr -
Ol- r bbbb bb Tyynnll Mttt eb*. Edited and Corrected by
Aliakbar Ahmadi Darani, Tehran & Isfahan: Mirath-e Maktoob
Research Center & University of Isfahan.

Zahiri Samarkandi, Mohammad bin Ali. (2018). *Ghorratol-Alfaz &
Nozhatol-Alhaz*. Introduced and Corrected by Mohsen Zakir
Hosseini. First Edition. Tehran: Academy of Persian Language
and Literature.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۵، دوره جدید، شماره ۵۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱

پیشنهاد تصحیح قیاسی چند واژه در عتبه‌الکتبه

(علمی - پژوهشی) *

دکتر محمدرضا معصومی^۱

چکیده

«روش قیاسی» از دشوارترین شیوه‌های تصحیح متون است که بیشتر برای آثاری که یک نسخه خطی از آنها یافت شده است به کار می‌رود. یکی از آثار منشیانه ادبیات فارسی که تاکنون دو بار به این شیوه تصحیح شده، کتاب «عتبه‌الکتبه» اثر منتجب‌الدین بدیع جوینی است. بررسی عتبه‌الکتبه نشان می‌دهد که برخی واژه‌ها با ضبط‌های نادرست در متن این کتاب وجود دارد که از چشم مصححان محترم نیز پنهان مانده است. در این مقاله، پانزده مورد از این ضبط‌های نادرست استخراج و صورت صحیح آنها پیشنهاد شده است. روش کار در این پژوهش بر تصحیح این واژه‌ها و پیشنهاد ضبط اصیل و مناسب آنها به شیوه قیاسی و با استناد به قرائن و شواهد موضوعی و زبانی از متن کتاب عتبه‌الکتبه و متون دیگر استوار است. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که اغلب این ضبط‌های نادرست از نوع تحریف و تصحیف است که در اثر تصرف کاتبان و بدخوانی مصححان به کتاب عتبه‌الکتبه راه یافته است.

واژه‌های کلیدی: عتبه‌الکتبه، تصحیح قیاسی، ضبط نادرست.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۲۶

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۱/۰۱/۲۲

۱- گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران.

Email: Mohammadreza.Masoumi@iaau.ac.ir.

DOI: 10.22103/JLL.2022.19275.2982

۱- مقدمه

هدف اصلی از تصحیح متونی که به صورت نسخ خطی در کتابخانه‌های عمومی یا شخصی نگهداری می‌شوند آن است که همگان نزدیک‌ترین صورت ممکن این متون به قلم نویسنده اصلی را در اختیار داشته باشند. با توجه به اینکه اغلب نسخ خطی به خط مؤلفان آن‌ها نیست و به دست کاتبان و نسخه‌پردازان کتابت یا استنساخ شده‌است ناگزیر و به دلایل مختلف، اغلاط و اشتباهاتی به متن این آثار راه یافته‌است. بنابراین مصحح باید تلاش کند:

«تا اغلاط، تصحیفات و تصرفاتی که به مرور زمان به دست دیگران (عمدتاً کاتبان) خواسته (تحریف و تغییر نوشته مؤلف) یا ناخواسته (بدخوانی، اسقاط متن، و ...) در نسخه‌های اثر راه یافته را از متن بزدايد و آن را به گونه‌ای تصحیح و ویرایش کند که متن تا حد امکان، نزدیک به اصل نوشته مؤلف باشد.» (عمادی حائری، ۱۳۸۷: ۵)

اهمیت، ظرافت و حساسیت امر تصحیح ایجاب می‌کند که مصحح با در نظر گرفتن معیارهای علمی، شیوه‌ای مناسب را برگزیند و رسالت خویش را با دقت و احتیاط به انجام رساند. یکی از روش‌های تصحیح متون، «شیوه قیاسی» است که مصحح معمولاً آن را برای تصحیح اثری انتخاب می‌کند که یا فقط یک نسخه از آن باقی مانده‌است یا همه نسخه‌های موجود آن مغلوطنند. در این شیوه که به اعتقاد صاحب‌نظران فن تصحیح، از شیوه‌های دیگر تصحیح دشوارتر است:

«مصحح برای تصحیح هر ضبط مغلوطن مغشوش ناگزیر است که با اتکای بر قریحه نکته‌سنجی و بر اثر جستجوهای پیگیر در آثار عصر مؤلف و به مدد ذوق نقادی و سخن‌سنجی از نگارش‌های هم‌طراز و هم‌گونه اثر مورد نظر، قرائن و مؤیداتی بجوید و با توجه به برهان و حجت علمی و تحقیقی - که خواننده محقق را قانع کنند- ضبط‌های درست و مضبوط را جایگزین ضبط‌های مغلوطن و نادرست نسخه کند.» (مایل هروی، ۱۳۶۹: ۲۸۲).

یکی از متون ارزشمند در حوزه منشآت که به شیوه قیاسی و بر اساس عکس تنها نسخه موجود از آن (متعلق به کتابخانه ملی مصر) تصحیح شده، «عتبة الکتبه» است و مقاله پیش رو به پیشنهاد تصحیح قیاسی چند واژه در متن این کتاب اختصاص دارد.

۱-۱- بیان مسئله

کتاب «عتبه‌الکتابه» در قرن ششم و به قلم «علی بن احمد منتجب‌الدین بدیع جوینی» نگارش یافته است. این کتاب مشتمل بر مراسلات دیوانی سلجوقیان مخصوصاً دیوان سلطان سنجر و مکاتبات اخوانی خود مؤلف است و تاکنون دو بار تصحیح و چاپ شده است؛ تصحیح نخست آن به اهتمام استاد عباس اقبال آشتیانی و مقدمه علامه محمد قزوینی در سال ۱۳۲۹ ه.ش. صورت گرفت^۱ و تصحیح دوم آن همراه با شرح و نمایه‌ها، در سال ۱۳۹۶ به اهتمام مریم صادقی انجام شد. متن مصحح استاد عباس اقبال نشان می‌دهد که این چاپ از خطاها و اغلاط ناشی از کتابت، تصحیح و چاپ مصون نمانده است. همین موضوع، مریم صادقی را با این نظر که «مشکلات و پیچیدگی‌های این متن عمدتاً شامل تسامحات و سهل‌انگاری‌های ناصحان [ظ: ناسخان] و کاتبان نسخه و بی‌دقتی‌های مصحح کتاب است» (منتجب‌الدین جوینی، ۱۳۹۶: ۶۶) بر آن داشته تا در تصحیح مجدد کتاب، به رفع برخی از این اشتباهات پردازد. اما با وجود تلاش مصححان محترم در ارائه تصحیحی منقح از کتاب «عتبه‌الکتابه»، به نظر می‌رسد هنوز ضبط‌های ناصحیح در متن این کتاب وجود دارد که از چشم مصححان پنهان مانده است و می‌توان آن‌ها را به شیوه قیاسی تصحیح کرد. در این پژوهش، پانزده واژه از این کتاب که به نظر می‌رسد نادرست ضبط شده‌اند استخراج گردیده و سعی شده است تا به کمک قرائن زبانی، معنایی و موضوعی و با استناد به شواهد و مؤیداتی از متن عتبه‌الکتابه یا متون منشئانه دیگر، صورت صحیح آن‌ها ارائه گردد. ترتیب ذکر واژه‌ها بر اساس شماره مکتوب در کتاب عتبه‌الکتابه به تصحیح و اهتمام استاد عباس اقبال و علامه محمد قزوینی است.

۱-۲- پیشینه تحقیق

در زمینه نقد و بررسی تصحیحات عتبه‌الکتابه می‌توان به پژوهش‌های زیر اشاره کرد:
- مهین سهل‌آبادی (۱۳۴۹) در پایان‌نامه کارشناسی خود با عنوان «ترجمه متون نظم و نثر عربی به فارسی و اعراب‌گذاری و تصحیح اغلاط کتاب عتبه‌الکتابه» به برخی از اشکالات در عبارات و آیات عربی تصحیح استاد عباس اقبال اشاره کرده است.

– محمدرضا معصومی (۱۴۰۰ب) در مقاله «تصحیح قیاسی یا تغییر ذوقی؟ نقدی بر تصحیح مجدد عتبه‌الکتابه» به بررسی انتقادی تصحیح عتبه‌الکتابه به اهتمام مریم صادقی و برخی تغییرات ذوقی مصحح پرداخته‌است. اما تاکنون در مورد واژه‌هایی که تصحیح آن‌ها در این مقاله پیشنهاد شده‌است تحقیق مستقلی انجام نگرفته‌است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

کتاب عتبه‌الکتابه یکی از امهات نثر منشیانه است که در قدیم سرمشق مترسلان و در دهه‌های اخیر مورد اقبال و استفاده محققان بوده‌است. پیشنهاد تصحیح قیاسی برخی از واژه‌های این کتاب که در هر دو تصحیح و چاپ قبلی این کتاب مغفول مانده‌است امری ضروری به نظر می‌رسد.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- تحنیف مسلمانان

این ترکیب در عتبه‌الکتابه فقط یک بار و در متن مکتوب شماره ۳ دیده می‌شود. این مکتوب با عنوان «تقلید ایالت و ولایت مازندران» از دیوان سلجوقی خطاب به «ایناج بلکا صوابک ابوالوفا» صادر شده‌است. بخش مورد نظر از این مکتوب چنین است: «از آفریدگار، عَزَّ اسْمُهُ، توفیق خواستیم تا آنچه در خاطر است از عدل‌گسترانیدن و انصاف‌دادن و دست‌ظلمه و متعدیان از ضعفای کوتاه‌گردانیدن و هرکس را از شریف و وضع بر اندازه او نگاه‌داشتن و **تحنیف مسلمانان** فرمودن و بر ایشان ترحم می‌نمودن و مسالک و معابر بر و بحر و سهل و جبل، ایمن گردانیدن به جای آریم.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۵ و منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۹۶: ۱۱۰)

آن طور که از متن فوق برمی‌آید، هیچ یک از معانی «تحنیف» که در فرهنگ‌های لغت عربی و فارسی ذکر شده‌است با عبارت مورد نظر سازگاری ندارد. همین امر موجب شده است تا درک معنای صحیح عبارت برای خواننده مقدور نباشد تا جایی که یکی از شارحان عتبه‌الکتابه را بر آن داشته تا برای کلمه «تحنیف»، معنای مجازی «اصلاح امور» و

«پناه‌دادن» را ذکر کند و تصحیح ذوقی «تألیف» را با این توجیه که «تألیف از مؤلفهٔ قلوبهم به معنای اصلاح و مدارا و نزدیک‌گردانیدن» است، پیشنهاد دهد. (ن.ک: منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۹۶: ۱۱۰ و ۲۷۹)

اما تأمل در متون منشیانه نشان می‌دهد که فراهم‌نمودن اسباب آسایش و رفاه رعیت و جلب رضایت آنان، از امور مؤکدی است که در نامه‌های دیوانی مخصوصاً نامه‌هایی که از دربار سلاطین به عمال و حکام صادر شده‌است دیده می‌شود. یکی از لغاتی که منشیان، آن را مفید معانی فوق دانسته‌اند لغت «تخفیف» است که در متون منشیانه در دو معنی به کار رفته‌است:

۱- تخفیف در معنی معافیت از خراج یا کاستن مالیات و امثال آن؛ چنانکه در کهن‌ترین فرهنگ‌نامهٔ دانش استیفا آمده‌است: «آسوده‌گردانیدن رعیت چون از آنچه طمع دارند کی بستانند، چیزی بگذارند، گویند کی: چندین **تخفیف** کردیم.» (ایرانی، ۱۳۹۵: ۴۷) تخفیف در این معنی گاهی همراه با واژه «نظر» به کار می‌رود که آن نیز نوعی تخفیف و معافیت بوده‌است که برای یک زمین و یا برای یک منطقه و سرزمین بزرگ صادر می‌شده‌است؛ به عنوان مثال:

- «و صد و چهل هزار دینار از مال مقرر کرمان در محل نظر و **تخفیف** آوردند.» (منشی کرمانی، ۱۳۹۴: ۱۳۶)
- «این وقت که جماعتی رعایا در صحبت من خادم به نشابور بودند و **نظری** و **تخفیفی** طلب می‌کردند، خداوندان تقصیر نفرمودند و شفقت‌ها نمودند.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۲۴)
- «عرض‌کنندهٔ این خدمت موفق‌الملک محمد اعزه‌الله که من خادم را به محل برادر است به حضرت جلّت آمد با چند کدخدای مصلح تا احوال خویش و اهل ناحیت تقریر کند و **نظری** و **تخفیفی** درخواهد.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۱۰ و المختارات من الرسائل، ۱۳۷۸: ۳۶۳)

مؤلف دستورالکاتب، در فصل پنجم کتاب و ذیل «در تخفیف متوجّهات دیوانی»، این نوع از تخفیف را به دو نوع یک‌ساله (سالیکه) و ابدی (دائمی) تقسیم کرده‌است. تخفیف یک‌ساله به دلایلی مثل خشکسالی، برای یک سال به رعیت داده می‌شده‌است و تخفیف

ابدی نیز بر حسب مورد به برخی‌ها داده می‌شده و هر دو نوع تخفیف در دفاتر مؤامرات ثبت می‌گردیده‌است. (ن.ک: شمس منشی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۶۳۱-۶۳۲)

- «رعایای فلان دیه از اعمال آنجا به دیوان آمدند... و التماس **تخفیفی** کرده.» (شمس منشی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۶۳۱)

۲- تخفیف به معنی فراهم کردن آسایش و فراغ رعیت و سبک کردن رنج و بار زندگی. «تخفیف» در این معنای عام، بارها در خود عتبه‌الکتابه و متون دیگر به کار رفته‌است؛ به عنوان مثال:

- «تقدیم هر چه به **تخفیف** کافه رعایا پیوندد و متضمن دل‌فارغی و آسایش ایشان نماید از لوازم داند.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۴۱)

- «به سمع ما رسانیده‌اند که رعایای آن ناحیت از سیف‌الدین شاکرند و با ایشان طریق پسندیده می‌سپرد و در **تخفیف** و آسایش ایشان می‌کوشد.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۶۱)

- «هر آنچه به آسودگی و **تخفیف** ایشان بازگردد تقدیم رود تا از همه انواع، دل فارغ دارند.» (المختارات من الرسائل، ۱۳۷۸: ۴۶۷ و ۴۴۱)

- «مباشرةً و تسبیحاً در فراغت دل دوستی کوشد و در **تخفیف مسلمانان** که گرانبار تکلیفی باشد دست و پای زند.» (نورالدین منشی، ۱۳۸۱: ۳۲۹)

در متون منشیانه، تخفیف در معنای اخیر غالباً با کلمه «ترفیه» همراه است تا جایی که در کتاب غره‌الالفاظ که از منابع ارزشمند درباره مبانی فن دبیری و شامل لغات، ترکیبات و اصطلاحات آن است، «تخفیف و ترفیه» به عنوان دو کلمه مترادف در نثر منشیانه، ذیل فصل ثنائی منفصل^(۲) آمده‌است (ن.ک: ظهیری سمرقندی، ۱۳۹۷: ۲۴). شواهد زیر نیز دال بر این نکته است:

- «و او را وصیت کند تا طریق راستی و امانت سپرد و در **تخفیف** و **ترفیه** رعیت کوشد.» (رشید و طواط، ۱۳۸۳: ۷۹)

- «و اصحاب دیوان را فرمایم که مبالغ مال در مصرف و خرج مجری دارند که موجب **تخفیف** و **ترفیه** تو و اهالی کرمان باشد.» (منشی کرمانی، ۱۳۹۴: ۱۳۶)

• و کافه رعایا- حاطهم الله- مصالح خویش از او در می‌خواهند تا آنچه به **ترفیه** و **تخفیف** ایشان بازگردد به جای آرد.» (میهنی، ۱۳۸۹: ۷۶)

جوینی نیز ترکیب «تخفیف و ترفیه» را ده بار در عتبه‌الکتابه به کار برده‌است که نشان از اهمیت این موضوع در احکام دیوانی دارد. (ن.ک: منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۲۸، ۳۵، ۴۹، ۵۵، ۶۱، ۶۷، ۶۸، ۷۳، ۷۴، ۷۷) یکی از این ده مورد، در مکتوب مورد بحث (شماره ۳) آمده‌است:

«رعایا را که ودایع ایزد تعالی‌اند در مهاده معدلت و کنف عاطفت آسایشی فرمائیم و **تخفیفی** و **ترفیهی** حاصل گردانیم که ذکر آن در اقصای بلاد آفاق منتشر گردد.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۵)

قابل ذکر است که جوینی در بخش اخوانیات، یک بار نیز از لغت «خفت» در معنای فراغ دل و سبکباری خاطر استفاده کرده‌است: «**دل ... خفتی** و آسایشی که در این عهد معهود نیست و هنوز منتظر نبود باز یافت.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۲۲)

طبق شواهد مذکور و بنابر آنچه گذشت، به نظر می‌رسد که ترکیب «تخفیف مسلمانان»، نادرست و حاصل اشتباه کاتب یا لغزش در تصحیح یا چاپ باشد و صورت صحیح پیشنهادی آن، «**تخفیف** مسلمانان» و مترادف با «ترفیه» است.

۲-۲- حیثیت - عنایت‌ها - عمده

این سه واژه در قسمتی از متن مکتوب شماره ۵ عتبه‌الکتابه با عنوان «تقلید ریاست مازندران» به کار رفته‌است. در این مکتوب که خطاب به تاج‌الدین ابوالمکارم است؛ به وی چنین سفارش شده‌است:

«در هر کاری که ایراد و اصدار آن خواهد کرد **حیثیت** جانب او را، عز و علا، پیش خاطر و دل دارد و او را، تبارک اسمُه، بر هر چه کند و اندیشد مطلع شناسد ... و در نیکوداشت رعایا و صیانت ایشان از رسوم جایز و محدثات ناوجب و حوالات نامتوجه به همه **عنایت‌ها** برسد که **عمده** مصالح ایشان در ذمت او کردیم.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۲۳ و منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۹۶: ۱۱۸)

همان طور که ملاحظه می‌شود در ابتدای عبارت، بر پیش خاطر داشتن «حیثیت خداوند» تأکید شده است. با نگاهی به معانی این لغت از جمله «وضع، اسلوب، نظر، لحاظ، اعتبار» (ن.ک: دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «حیثیت»)، می‌توان گفت که فقط معنی «نظر»، تا حدودی مناسب جمله است. اما شواهد زیر نشان می‌دهد که در تصحیح یا چاپ این واژه اشتباهی رخ داده است:

• «در کل احوال، تقوا و **خشیت** ایزد تعالی را که عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُور است پیش دل دارد.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۱)

• «در حصول امانی دوجہانی توّسل به اخلاص و **خشیت** جانب ایزدی و تحرّی رضای او، عَزَّ وَ عَلَا، کند.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۹)

• «در مراقبت جانب ایزد تعالی هرچند که او بر آن مجبول است بیفزاید، اگرچه **خشیت** جانب ایزدی بر همگنان عین فرض است.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۸۷)

• «در همه احوال، **خشیت** حق تعالی امام سازد و بر آن منوال زندگانی کند که ستمی بر ضعیفی و ظلمی بر هیچ آفریده نگذارد که رود.» (المختارات من الرسائل، ۱۳۷۸: ۴۰۵)

بنابراین واضح است که «حیثیت» نادرست و صورت صحیح آن «**خشیت**» به معنی «ترس و خوف» از خداوند است. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی
واژه دوم، واژه «عنایت‌ها» است که متناسب با متن نیست و شواهد زیر مؤید بر نادرستی آن است:

• «در قمع و قهر مفسدان و متعدیان و لصوص و قَطَاعِ الطَّرِيقِ به همه **غایت‌ها** برسد.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۴۳)

• «در ازاله و اطمات دست‌های خاطی و اطماع فاسد ازیشان به همه **غایتی** برسد.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۷۸)

• «تربیت و اصطناع ایشان به همه **غایت‌ها** برساند.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۷۰)

- «در تعظیم امر و تفضیح قدر او به همه غایت‌ها رسند.» (رشید و طواط، ۱۳۸۳: ۸۰)
- «در استمالت و غمخوارگی مخلصان رعیت که در سلک بندگی ما منخرط‌اند به همه غایتی برسد.» (المختارات من الرسائل، ۱۳۷۸: ۲۰۱)

همان طور که ملاحظه شد، صورت صحیح لغت، «غایت‌ها» است و «در چیزی به همه غایت‌ها رسیدن» به معنی «دست یافتن به مقصد و مقصود» است.

لغت سوم، لغت «عمده» است که گرچه می‌توان آن را در معنی «مقدار کلی و کلان» دانست اما باز هم با توجه به سیاق عبارت، قرینۀ «ذمت» و نیز شواهد زیر، به نظر می‌رسد در تصحیح یا چاپ این لغت هم لغزشی رخ داده است:

 - «و ایشان را به وی سپرده‌ایم و آن عهدۀ بزرگ بر ذمت او کرده.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۲۸)
 - «و این عهدۀ گران در ذمت امانت و دیانت او کرده.» (بهاء‌الدین بغدادی، ۱۳۸۵: ۴۹)
 - «و این عهدۀ نازک در ذمت دیانت او کردیم.» (بهاء‌الدین بغدادی، ۱۳۸۵: ۷۳)
 - «و این عهدۀ بزرگ در ذمت عفت و سداد و حسن عقیدت و رشاد او نهاده.» (مجدی، بی تا: گ ۱۲۵)
 - «و عهدۀ این امانت جسیم و مهم عظیم که ملاک دین و متکای شرع مستبین است در ذمه تدین و تصون او نهادیم.» (مجدی، بی تا: گ ۱۶۸)
 - «از عاطفت کریم آن چشم دارد که خادم را از این عهدۀ بیرون آرد و ذمت او را از این موبقه آزاد کند.» (میهنی، ۱۳۸۹: ۷۱)

بنابراین، صورت صحیح این لغت نیز «عهدۀ» به معنی تعهد، ضمان و مسئولیت است که بر گردن (ذمه) تاج‌الدین ابوالمکارم نهاده شده است. جوینی یک بار دیگر نیز از ترکیب «عهدۀ مصالح» استفاده کرده است: «بنده به حکم آنکه به فرمان خداوندان، دامت دولتہم، به صدد عهدۀ مصالح این ضعفاست، حَسْبَهُ لِلَّهِ تَعَالَى وَ طَاعَةٌ لِلْأُولَى الْأَمْرِ، شَمَهِ اِزِیْنِ حَالِ بَازَنَمُود.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۶۷)

۲-۳- فضیلت

این واژه یک بار در مکتوب شماره ۹ با عنوان «تفویض تدریس چند مدرسه در بلخ» و بار دیگر در مکتوب شماره ۲۶ با عنوان «منشور تقلید نقابت سادات» به کار رفته است. طبق مکتوب شماره ۹، تدریس مدارس بلخ به یکی از سادات و علمای دینی عصر سلجوقی موسوم به «سید ظهیرالدین امام الشرق» واگذار گردیده است. متن مکتوب نشان می‌دهد که ظهیرالدین به سبب داشتن علم و فضل، از مقربان سلطان سنجر و مورد احترام و توجه وی بوده است. نمونه‌ای از این تبجیل در متن زیر دیده می‌شود:

«در این وقت که ظهیرالدین به حضرت سرخس پیش تخت ما برسد و بر حسب شرف منصب و **فضیلت** کمال علم که بدان از اقران خویش، سادات و علمای جهان متمیز است مزید تقریب و اکرام و تبجیل و احترام یافت.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۳۵ و منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۹۶: ۱۳۰)

در عبارت فوق، گرچه می‌توان قبل از «فضیلت کمال علم»، «برحسب» را به قرینه لفظی محذوف دانست اما بررسی متن عتبه‌الکتابه نشان می‌دهد که جویی بارها از «برحسب» به معنی «بر طبق و بنا بر» استفاده کرده و آن را با «قضیت» به معنی «حکم» قرینه ساخته است:

• «**بر حسب** استحقاق و **قضیت** استعداد، آنچه حد کمال او بوده است مبذول فرموده است» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۹).

• «**بر حسب** این سوابق و **قضیت** این مقدمات رأی چنان دیدیم...» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۴۰).

• «هریک را از آن، **بر حسب** نظرت و قدرت و **قضیت** قضا و قدر باری تعالی حظی و نصیبی ظاهر [است].» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۸۱)

• «**بر حسب** سوابق حقوق پدری و فرزندی که متأكد و متأثل شده است و **بر قضیت** احوال و اشکال مصالح و مهمات جانبین که متمائل و متشاکل گشته است.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۸۹)

مثال زیر از المختارات من الرسائل نیز مؤید ترادف این دو واژه است:

• «و از **حسب** مراد و **قضیت** امنیت خواهد که مرور ایام و کرور روزگار خدمات متعاقب و متوالی دارد.» (المختارات من الرسائل، ۱۳۷۸: ۲۵۷)

علاوه بر این، جوینی «قضیت» در این معنی را بارها به تنهایی نیز به کار برده است: «بر قضیت کرم در حق خدم» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۳)؛ «بر قضیت شرعی» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۲)؛ «بر وفق مراد و قضیت فکرت» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۶)؛ «بر قضیت شریعت» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۲۴)؛ «قضیت رای اعلی» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۲۶)؛ «بر قضیت این حال» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۵۹)؛ «بر قضیت این مقدمات» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۶۵)؛ «بر قضیت استحقاق» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۸۰)؛ «بر قضیت سوابق حقوق» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۸۴) و ...

طبق مکتوب شماره ۲۶، نقابت سادات گرگان به «جمال‌الدین ابوالحسن العلوی» سپرده شده است. در این مکتوب نیز ضمن برشمردن نعوت و اوصاف جمال‌الدین، لغت «فضیلت» به کار رفته و به «حکم» عطف شده است:

• «[جمال‌الدین] در خصال حمید و فضایل مشهور و مفاخر مذکور، قصب سبّ از اقران ربوده و بدین محاسن و وسایل بر جملگی اکفا، شرف تفوق و تقدّم یافته. به حکم این معانی و فضیلت این سوابق، بر وفق مثالی که از مجلس اعلی خدایگان اعظمی، اعلاه الله، فرموده آمد نقابت سادات گرگان ... به وی ارزانی فرمودیم.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۶۳)

بنابر آنچه در توضیحات و مثال‌های فوق‌الذکر بیان شد، به نظر می‌رسد در هر دو عبارت مورد بحث، صورت صحیح واژه، «قضیت» باشد که به اشتباه «فضیلت» ضبط شده است.

۲-۴- طرارت

این لغت در مکتوب شماره ۱۴ با عنوان «تفویض قضاء گلیایگان» و در عبارت زیر به کار رفته است: «نایب شحنة باید که در تمهید قاعده حرمت او مبالغت نماید و آنچه به زیادت رونق و طرارت^۳ مصالح دینی و مهمات شرعی و تنفیذ قضایای مجلس حکم باز گردد جدی تمام کند.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۴۶ و منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۹۶: ۱۳۹) مسلّم است که این لغت در عبارات فوق، مترادف با «رونق (حسن و تازگی و رواج)» به کار رفته است اما از ضبط آن به صورت «طرارت» چنین معنایی برداشت نمی‌شود.

واژه «رونق» پنج بار دیگر در عتبه‌الکتابه به کار رفته‌است و اتفاقاً در همه موارد با «طراوت» مترادف و معطوف شده‌است:

- «هر چه به **رونق و طراوت** آن بازمی‌گردد می‌فرماییم.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۷)
 - «هر چه به تمشیت کار و مزید **رونق و طراوت** شغل او پیوندد تقدیم کنند.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۴۸)
 - «هر چه به **رونق و طراوت** امور شرعی و حرمت مجلس قضا پیوندد تقدیم کنند.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۵۲)
 - «هر چه به **رونق و طراوت** کارهای دیوان پیوندد تقدیم کنند.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۵۶)
 - «دیوان قضا را ترتیبی نو نهد و آنچه به **طراوت و رونق** این مهم پیوندد به جای آرد.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۵۷)
- در لغت‌نامه دهخدا نیز عباراتی منقول از ترجمه تاریخ یمنی و سندبادنامه آمده‌است که همانند شواهد فوق است:
- «در مروّت و علوّ همت او نقصانی نیامد و **رونق** حال و **طراوت** جاه او کم نشد.» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «طراوت»)
 - «از مدد باران فضل او **رونق و طراوت** یافت.» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «رونق»)
- با توجه به مطالب فوق به نظر می‌رسد که صورت صحیح این واژه، «**طراوت** (طراءه)» به معنی «تازگی» باشد که به اشتباه به صورت «طارات» ثبت شده‌است.

۲-۵- موقع

این ترکیب عطفی در مکتوب شماره ۱۷ با عنوان «تقلید قضاء و خطابت استرآباد» خطاب به قاضی‌القضات ضیاء‌الدین مجدالاسلام دیده می‌شود. در متن این حکم ضمن توصیه‌های لازم به ضیاء‌الدین در امر قضاوت، چنین آمده‌است:

«در آن ساعت که او [ضیاء‌الدین] فاصل حق و باطل است و حاکم اموال و دماء و فروج، در **موقعی** و مقامی است که فحول ائمه و نساک علما بر آن مقام به تفکر گذشته‌اند و در آن موقف به تحیر و تأمل ایستاده که آن مورث و مثمر سخط و رضای ایزد سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى است» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۵۱ و منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۹۶: ۱۴۴)

گرچه در لغت‌نامه دهخدا «موقع» توسعاً «مقام و پایگاه» معنی شده است (ن.ک: دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «موقع») اما با توجه به جملات پایانی عبارت فوق و با استناد به متن نامه‌های دیگری از عتبه‌الکتابه، به نظر می‌رسد که واژه «موقع» نادرست باشد.

همان طور که ملاحظه می‌شود، جوینی در متن فوق‌الذکر با استفاده از صنعت جمع و تقسیم، ابتدا با عبارت «فحول ائمه و نساک علما بر آن **مقام** به تفکر گذشته‌اند» به تبیین **مقام** قضاوت پرداخته و سپس با عبارت «در آن **موقف** به تحیر و تأمل ایستاده» به **موقف** قضا اشاره کرده است؛ بنابراین و با توجه به مترادف دو واژه، ترکیب صحیح قبل از این دو عبارت باید «موقف و مقام» باشد.

علاوه بر این دلیل، جوینی شش بار دیگر نیز در متن کتاب، «موقف» و «مقام» را مترادف با یکدیگر به کار برده است اما هرگز «موقع» را در معنای «مقام» و مترادف با آن به کار نبرده است:

- «**موقف و مقام** او پیش تخت ترقی می‌گرفته.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۴۹)
- «**مقام و موقف** او در بارگاه و پیش تخت، مقام و موقف اکابر سلف او دانند.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۸۱)
- «پیوسته در **موقف** تحرّم و در **مقام** ترنّم، از عمر گذشته می‌اندیشم.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۹۴)
- «ازین تصور در **مقام** خجالت و **موقف** اعتذار ببايد ایستاد.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۰۳)
- «بدین امید در **مقام** تضرّع و **موقف** خشوع و استعطاف و استغفار ایستاده- است.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۴۶)

در نتیجه، به نظر می‌رسد در کتابت یا چاپ لغت «موقف» اشتباه رخ داده و به صورت ناصحیح «موقع» ضبط گردیده‌است.

۲-۶- شرایط و اتقان

این ترکیب یک بار در مکتوب شماره ۱۹ عتبه‌الکتابه به کار رفته‌است. عنوان این مکتوب، «نفویض تولیت اوقاف گرگان» به امیر عزیزالدین اثیرالاسلام است و قسمت مورد بحث چنین است:

«هر موضعی که از اوقاف است به معتمدی کاردان خدای ترس معتبر می‌سپارد و حجت می‌ستاند که در تیمارداشت تهاون نکند و از خیانت و اختزال دور باشد تا عزیزالدین، دام تمکینه، آنچه حاصل می‌آید، در وجوه خیرات بر حسب شرایط و اتقان صرف می‌کند و در احیای آن به اقصای امکان می‌رسد و آثار جمیل ظاهر می‌گرداند و اوقاف را معمور می‌دارد و محصول آن بر آن جملت که فرموده‌است به مصب وجوب می‌رساند.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۵۴ و منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۹۶: ۱۴۷)

«وقف عبارت است از نگهداری (تحییس) مال و روان و جاری ساختن (اطلاق) ثمره آن است برای مقاصدی که معین می‌شود. بدین معنی، اصل مال را با قرار و شرایط مخصوص از خرید و فروش و دیگر معاملات متوقف می‌سازند تا از منافع آن برای مصالح همه یا طبقه بخصوصی بهره‌برداری شود.» (انوری، ۱۳۷۲: ۲۳۲) برخی از این شروط یا شرایط از طرف واقف وضع می‌شوند؛ بدین معنی که:

«واقف می‌تواند شروطی در وقف قرار دهد که در راستای انگیزه او و به مصلحت وقف باشد تا زمانی که این شروط مخالف شرع نباشد. بر این اساس می‌تواند مستحق یا متولی وقف را مشخص نماید؛ موقوف‌علیه را به محصول وقف و مانند آن اختصاص دهد؛ برای خودش شروط ابدال و استبدال، تغییر و ... را شرط کند.» (حائری یزدی، ۱۳۸۰: ۲۳۱)

در همه مذاهب اسلامی بر اهمیت شروط واقف و لزوم رعایت و عمل به آنها در چارچوب شرع و احکام الهی تأکید شده‌است تا جایی که برخی تعبیر «نص (شرط) الواقف کَنَصَّ الشَّارِع» را مطرح کرده و معتقدند که مذاهب بر وجوب عمل به شرط واقف، همانند

عمل به نص شارع، وحدت نظر دارند هرچند در مدلول و مقدار دلالت آن اختلافاتی وجود دارد. (ن.ک: حائری یزدی، ۱۳۸۰: ۲۴۲)

مراسلات و مکاتبات مندرج در متون منشیانه نیز نشان می‌دهد که در نامه‌های صادرشده با موضوع «وقف و اداره امور اوقاف»، بر اجرای شرط یا شروط واقف (شارط) تأکید شده- است؛ به عنوان مثال می‌توان به شواهد زیر اشاره کرد:

- «و وظایف این مال که مشرح شوارد آمال است، به تمام و کمال، بی‌اهمال، به شرط واقف به مصارف استحقاق و مقار استیجاب رسد.» (بهاء‌الدین بغدادی، ۱۳۸۵: ۸۸)
- «ارتفاعات آن، بر شرط واقفان به مصب استحقاق می‌رساند و همه دست‌های مستأکله از آن کوتاه دارد.» (المختارات من الرسایل، ۱۳۷۸: ۴۴۱)
- «تقدیم مصالح احوال اوقاف و ترتیب آن بر وفق شرایط واقفان از لوازم و مفترضات است.» (المختارات من الرسایل، ۱۳۷۸: ۴۶۶)
- «و چون موقوفات آن‌جا اغلب در قیصریه و توقات و عرب‌گرد واقع شده و از همدیگر دور است حصول آن به طریق اسهل و وصول بر وجه اجمل صورت نمی‌بندد و وجوهات آن به شرط واقف وفا نمی‌کند.» (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۶۴ق: ۱۵۷)
- «نوع سوم: در اجابت اجرای اوقاف به شرط واقفان... هرکس را که تصرف بر قانون شرع و شرط واقف بود، تقویت و تربیت کرد.» (شمس منشی، ۱۳۹۵، ج ۱: ۱۴۱)
- «آنچه هرکس از محصولات وقفی به خلاف شرع و شروط واقفان، تصرف نموده باشد و به ثبوت رسد، بی‌عذر به امانا و معتمدان او جواب گویند تا به مصارف شرعی صرف کنند. متصرفان اوقاف، عشر محصولات به موجب شرع و شرط واقف تسلیم معتمدان او کنند.» (شمس منشی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۵۹۲)

- «وظیفه‌ای که به **شرط واقف**، جهت یک نفر فقیه، از نقد و غله مقرر باشد ماه به ماه و سال به سال با او جواب گویند و چیزی قاصر نگردانند.» (شمس منشی، ۱۳۹۵، ۲/۶۰۷)

خود جوینی نیز در اثنای مکتوب‌های «تقلید ریاست مازندران» و «تولیت نیابت دیوان اوقاف گرگان»، بر اداره کردن اوقاف، طبق شرایط واقفان تأکید دارد و در آغاز مکتوب شماره ۱۹، از لغت «شارط» به جای واقف استفاده کرده است:

- «همچنین استکشاف احوال اوقاف و رسانیدن محصولات به مصارف و جوب بر **شرایط واقفان**، از لوازم شرع است اهمال آن جایز نمی‌فرمائیم» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۲۴).

- «تولیت اوقاف قصبه گرگان و نواحی آن به امام اجلّ اخصّ عزیزالدین اثیرالاسلام، آدام الله تمکینه، تفویض افتاده است و ترتیب مصالح آن بر وفق **شرایط واقفان**، او را فرموده آمد.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۵۲)

- «اگر متصرفان، کار بر وفق **شارط** کرده باشند و محصول به مصب استحقاق رسانیده؛ شغل بر ایشان تقریر می‌کند.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۵۴)

شواهد فوق نشان می‌دهد که ترکیب «شرایط و اتقان» در عبارت ابتدای این بحث، نادرست است و کلمه «**واقفان**» به صورت «و اتقان» ثبت گردیده است. لازم به ذکر است که جوینی در هیچ جای عتبه‌الکتابه از لغت «اتقان» استفاده نکرده است.

۲-۷- افروخته

در صدر مکتوب شماره ۲۷ با عنوان «تقلید قضای طوس» چنین آمده است: «رایت دولت ما به حول و قوت ایزد تبارک و تعالی در ممالک جهان **افروخته** گشته است و به تأیید و تقدیر او، عزّ و علا، سایه همایون بر اقالیم عالم افکنده» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۶۴ و منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۹۶: ۱۵۵)

در لغت‌نامه دهخدا برای واژه «افروخته»، معانی «شعله‌ور، فروزان، روشن شده، مسرور و صیقل زده» بیان شده است (ن.ک: دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «افروخته»). مسلم است که در این عبارت عتبه‌الکتابه، «افروخته» با «رایت» تناسبی ندارد و کاملاً نادرست است. شواهد زیر از

خود کتاب عتبه‌الکتابه نشان می‌دهد که صورت صحیح این واژه، «افراخته» به معنی «بلند کرده و برکشیده» است:

- «تا رایات دولت خاندان ما در شرق و غرب **افراخته** گشته‌است و تاج و تخت ممالک روی زمین به مکان هر جهانداری و پادشاهی از آباء و اجداد ما در ایام او متجمل و متزین شده.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۴)
- «و اسباب پادشاهی و رایات جهانداری بدان ساخته و **افراخته** باشد.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۳۹)
- «از ابتدای **افراخته‌شدن** رایات دولت ما و سایه‌افکندن آن به تأیید تبارک و تعالی بر اقالیم عالم شرقاً و غرباً...» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۷۴)

۲-۸- بروی

عنوان مکتوب شماره ۲۹ از مراسلات دیوان سلطان سنجر، «منشور ایالت ری بر سبیل نیابت حضرت» است. طبق این منشور، شخصی به نام «قوام‌الدین اینانج قتلغ بلکا بن انوشروان» به عنوان نایب سلطان سنجر در ری منصوب شده‌است. سلطان به هنگام عزیمت قوام‌الدین به ری، چند نفر از امرا و سپهسالاران معروف را با وی همراه می‌سازد و به همگان دستور می‌دهد که از قوام‌الدین اطاعت کنند:

«و چون تقلید این نیابت به مبارکی، قوام‌الدین را فرموده شد و این تفویض استحقاق اتفاق افتاد، چند معروف را از امرا و اسفهلاران فلان و فلان فرمودیم تا در صحبت او روان گشتند و مثال دادیم که همگان او را مطواع و متابع باشند... و چون به مقصد رسد و دیگر امرا و معتبران چشم که **بروی** خدمت‌های پسندیده کرده‌اند و در هر کار، آثار گزیده نموده؛ مجتمع گردند در نگاه‌داشتن صلاح ملک و دولت و تحرّی مرضات ما، در مساعدت و مظاهرت قوام‌الدین یک زبان باشند و... کافّه چشم امرا و اسفهلاران که بندگان مانند و اصناف متجنّده و اقطاع‌داران **به ری** مقدم قوام‌الدین عزیز دارند و به شرایط اکرام و تبجیل و اعزاز قیام نمایند.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۷۳ و منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۹۶: ۱۶۲)

از متن فوق چنین برمی آید که وقتی قوام‌الدین به مقصد (ری) می‌رسد دیگر امرا و بزرگان لشکر که بر وی (قوام‌الدین) خدمات پسندیده کرده‌اند باید به او کمک نمایند. اما همان طور که قبلاً نیز اشاره شد کسانی که قوام‌الدین را در این سفر همراهی می‌کنند چند نفر از سپهسالاران معروف هستند، پس «دیگر امرا و معتبران حشم» که در مقصد (ری) حضور دارند و به آن‌ها سفارش شده که در تمشیت امور دیوانی در خدمت قوام‌الدین باشند باید اهل و ساکن ری باشند که قاعدتاً در گذشته در خدمت قوام‌الدین نبوده‌اند بلکه خدمات پسندیده و آثار گزیده آن‌ها برای سلطان سنجر و نایب قبلی او بوده‌است.

بنابراین به نظر می‌رسد که «بر وی» در این متن نادرست و صورت صحیح آن «بری» (به ری) باشد که در کتابت یا چاپ آن سهوی صورت گرفته‌است. عبارت «اصناف متجنده و اقطاع‌داران به ری مقدم قوام‌الدین عزیز دارند» در پایان متن نیز شاهدهی برای این صورت پیشنهادی است.

۲-۹-اعلی - ترقیب

این دو لغت در مکتوب شماره ۳۰ با عنوان «منشور ایالت و شحنگی بلخ» به کار رفته است. در بخشی از این مکتوب که در تمجید از «عمادالدوله امیر خراسان» است، به منزلت و تقرّب وی در دربار پرداخته شده‌است:

«آنچه به فقدان سلف او، رَحْمَهُمُ اللَّهُ، منثلم گشته‌است و خاطر بدان نگران شده واضح تر می‌یابیم و در هر امتحان و تجربت که می‌فرماییم، او را به اعلی درجه و ترقیب رتبت و اعتماد و تفویض مهمات مملکت سزاوارتر می‌شناسیم.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۷۶ و منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۹۶: ۱۶۵)

چنانکه متن فوق نشان می‌دهد عمادالدوله فردی مورد اعتماد و شایسته برترین مقام و مرتبه دانسته شده‌است. اما از ترکیب «ترقیب رتبت» که به «اعلی درجه» معطوف گردیده است معنای درستی استنباط نمی‌شود.

به نظر می‌رسد که ترکیب «اعلی درجه» نادرست و صورت صحیح آن «إعلاء درجه» باشد که به صورت «إعلاّی درجه» تصحیح گردیده و الف پایانی مصدر «إعلاء» در کتابت

یا چاپ افتاده است. متن عتبه‌الکتابه نشان می‌دهد که جوینی بارها از این مصدر استفاده کرده‌است:

- «همّت ما بر **إِعْلَاء** درجه و تنویه ذکر و تمهید اساس محل و مرتبه او در دیوان، التفات می‌داشته.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۴۹)
- «به هر وقت در **إِعْلَاء** مرتبت و تشیید قواعد حرمت و مکتت او می‌افزایند.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۸۵)
- «در احیای خاندان قدیم و **إِعْلَاء** مراتب اهل علم و عفت که اعلام دین و پرستندگان حق و سپرندگان طریق شریعتند به آفریدگار عزّ و علا تقرب جسته‌ایم.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۸۵)

از معطوف شدن ترکیب «ترقیب رتبت» به «إِعْلَاءی درجه» و بی‌معنابودن «ترقیب»، این نتیجه حاصل می‌شود که واژه «ترقیب» نیز نادرست و صورت صحیح پیشنهادی آن، «**تَرْقِیة**» به معنی «بالا بردن رتبه و درجه» باشد (ن. ک: جر، ۱۳۷۶، ج ۱: ۵۶۱) که در کتابت یا خوانش حرف آخر این مصدر نیز خطایی صورت گرفته‌است.

۲-۱۰- زمان

جوینی در آغاز نامه شماره ۱ از «اخوانیات» به مقایسه عالم ارواح با عالم خلق پرداخته است و ارواح را به عنوان جنود مجنّده از عادات و رسومی که در بین خلق جاری است بی‌نیاز می‌داند:

«[ارواح را] به اقامت مراسم عادات که میان خلق معهود است از تراور و تجاوز که نفاق با وفاق می‌برزند و در مشافهات و مکاتبات بر **زَفَان** و قلم می‌رانند حاجت نیفتد و تناجی ضمائر و تشاهد قلوب که علام‌الغیوب را بر آن اطلاع باشد و بس؛ از آن استغنا دهد و حاجات جانین در حق یکدیگر بی‌وساطت **زَمان** و قلم، محل کرامت اجابت یابد.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۹۳ و منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۹۶: ۱۸۴)

همان طور که جمله سوم متن فوق نشان می‌دهد، ارواح به آنچه که خلق در سخنان خود بر زبان جاری می‌سازند یا در نامه‌های خود بر قلم می‌رانند حاجت ندارند. همین

موضوع در پایان عبارت نیز تکرار شده است اما به نظر می‌رسد این بار و به اشتباه، «بی وساطت زفان و قلم» به صورت «بی وساطت زمان و قلم» ضبط گردیده است.

۲-۱۱- جنات - مکتب

این دو واژه در مکتوب شماره ۲۸ اخوانیات، با عنوان «مکتوب آخر» به کار رفته‌اند. متن مکتوب نشان می‌دهد که جوینی مدتی از دربار مخدوم خویش دور مانده و به بیماری جسمی خویش و مصیبت مرگ برخی نزدیکان خود گرفتار گردیده است. وی در ابتدای نامه، عذر تقصیر می‌خواهد و با یادکرد نیک ایام گذشته، خود را به پرندۀ دور از آشیانی تشبیه کرده است که آرزوی نشستن مجدد بر کنگره‌های قصر مخدوم و بهره‌مندی از خوان کرم وی را دارد:

« این خدمت چهارم جمادی‌الاولی می‌نویسم از این محنت آشیانۀ خویش که اگر دولت یارستی و پر و بال اختیارستی؛ دیر بودی تا پرواز کنان به خدمت آن حضرت رسیده بودمی و بر شرفات قصر عالی خداوندی ممکن نشسته و حوصله نهمت خویش به التقاط آن جنات نعیم کریم که تغذیت و تربیت بر آن یافته‌ام مشحون گردانیده.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۲۸ و منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۹۶: ۲۱۴)

به نظر نگارنده این پژوهش، از ترکیب «جنات نعیم کریم» معنایی درخور این عبارات مستفاد نمی‌شود و ضبط «جنات» نادرست است هرچند صادقی در شرح عتبه‌الکتابه، «جنات نعیم کریم» را «دیدار مخدوم» دانسته است. (ن.ک: منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۹۶: ۲۱۴)

قرینه‌های «آشیانه، پر و بال، پرواز، حوصله (چینه‌دان)، التقاط (دانه‌برچیدن)، تغذیت و مشحون» و تناسب این کلمات نشان می‌دهد که به احتمال قریب به یقین، صورت صحیح این واژه، «حبّات» (جمع حبّه) به معنی «دانه‌ها» است. درحقیقت، جوینی خود را به پرندۀ آشیانی تشبیه کرده است که چینه‌دان نهمت و مراد خویش را با برچیدن **دانه‌های** نعمت‌های ممدوح پر کرده است.

واژه «مکتب» نیز در عبارت زیر به کار رفته است:

«روزگار من بنده را به رزیت اولاد و احفاد و اعزّه و اخوان و ذووالارحام که در مصالح معاش و معاد، اعوان و اعضاد بودند، مصاب و **مکتنب** و مفعوع و مهموم گردانیده است.» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۲۸)

اولاً در فرهنگ‌های لغت عربی و فارسی برای واژه «مکتنب» معنایی یافت نشد؛ ثانیاً با توجه به سیاق کلام و عطف این واژه به لغات مُصاب، مفعوع و مهموم، به نظر می‌رسد صورت صحیح این واژه، «مُکْتَب» یا «مُکْتَبَت» به معنای «به شدت اندوهگین و بدحال از غم و غصه» باشد که تصحیف شده است. (ن.ک: معصومی، ۱۴۰۰ الف: ۳۷۱)

۳- نتیجه گیری

در این مقاله پانزده ضبط نادرست واژه‌هایی که در کتاب عتبه‌الکتابه تشخیص داده شد بررسی و صورت صحیح آن‌ها همراه با قرائن و مؤیدات پیشنهاد گردید. نادرستی ضبط واژه‌های «تخفیف، خشیت، غایت، عهده، قضیت، طراوت، موقف، واقفان، افراخته، زفان» از نوع تحریف و نادرستی واژه‌های «ترقیّت، حَبّات و مکتنب(مکتبت)» از نوع تصحیف است. ضبط دو واژه «به ری» و «اعلاء» نیز در اثر بدخوانی یا رسم‌الخط، نادرست تشخیص داده شد؛ یعنی واژه «به ری» با افزودن یک حرف (و) و واژه «اعلاء» با کاستن یک حرف (ء) و تغییر رسم‌الخط آن، نادرست ضبط شده‌اند. با توجه به اهمیت کتاب عتبه‌الکتابه و مراجعه زیاد محققان به این اثر، تصحیحات پیشنهادی در این مقاله می‌تواند در رفع کاستی‌های کتاب و استفاده بهتر پژوهشگران، شارحان و مصححان آن مفید باشد.

یادداشت‌ها

۱. در سال ۱۳۸۴ ه.ش. نیز چاپ دوم کتاب به شیوه افسست و عیناً از روی چاپ قبلی در انتشارات اساطیر منتشر شد.
۲. در کتاب غره‌الالفاظ به صورت «تُنایی منفصل» آمده است.
۳. لازم به ذکر است که این واژه در کتاب التوسل الی التوسل نیز به همین صورت آمده است: «فرمان بر آن جملت است که ائمه و قضات و اعیان و ارکان حضرت ... در روتق و **طراوت** این خیر بزرگوار کوشند.» (بهاء‌الدین بغدادی، ۱۳۸۵: ۱۱۷)

فهرست منابع

۱. انوری، حسن. (۱۳۷۲). **اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی**. چاپ دوم. تهران: انتشارات سخن.
۲. ایرانی، نفیسه. (۱۳۹۵). **کهن ترین فرهنگ نامه فارسی دانش استیفا**. به کوشش نفیسه ایرانی و علی صفری آق قلعه. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۳. بهاء‌الدین بغدادی، محمد بن مؤید. (۱۳۸۵). **التوسل الی التوسل**. تصحیح احمد بهمینار. تهران: اساطیر.
۴. جر، خلیل. (۱۳۷۶). **فرهنگ لاروس**. ترجمه سید حمید طیبیان. چاپ هفتم. تهران: امیر کبیر.
۵. حائری یزدی، محمد حسن. (۱۳۸۰). **وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی**. ویراسته جعفر شریعتمداری. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
۶. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). **لغت نامه**. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۷. رشید و طواط، محمد بن محمد. (۱۳۸۳). **نامه‌های رشیدالدین و طواط**. با مقدمه قاسم تویسرکانی. چاپ دوم. تهران: دانشگاه تهران.
۸. رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۶۴ق). **مکاتبات رشیدی**. به سعی و اهتمام و تصحیح محمد شفیع. لاهور: ایجوکیشنل پریس.
۹. سهل آبادی، مهین. (۱۳۴۹). «ترجمه متون نظم و نثر عربی به فارسی و اعراب گذاری و تصحیح اغلاط کتاب عتبه الکتبه». محمدجواد شریعت. پایان نامه کارشناسی زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه اصفهان.
۱۰. شمس منشی، محمد بن هندوشاه. (۱۳۹۵). **دستورالکاتب فی تعیین المراتب**. تصحیح و تحقیق علی اکبر احمدی دارانی. تهران؛ اصفهان: مرکز پژوهشی میراث مکتوب و دانشگاه اصفهان.
۱۱. ظهیری سمرقندی، محمد بن علی. (۱۳۹۷). **غره الالفاظ و نزهة الاحاظ**. با مقدمه و تصحیح محسن ذاکرالحسینی. چاپ اول. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
۱۲. عمادی حائری، سیدمحمد. (۱۳۸۷). «تصحیح متون با تأکید بر تصحیح متون فارسی». گزارش میراث. دوره دوم، شماره ۲۵ و ۲۶، صص ۴-۱۰.
۱۳. مایل هروی، نجیب. (۱۳۶۹). **نقد و تصحیح متون**. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.

۱۴. مجدی، موفق بن محمد. (بی تا). **مصباح الرسائل و مفتاح الفضائل**. استانبول: کتابخانه فاتح. نمره مسلسل ۳۰۲۰.
۱۵. **المختارات من الرسائل**. (۱۳۷۸). به کوشش غلامرضا طاهر و ایرج افشار. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
۱۶. معصومی، محمدرضا. (۱۴۰۰ الف). «تأملی در شرح عتبه‌الکتبه به اهتمام مریم صادقی». *تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)*. دوره ۱۳، شماره ۳، صص ۳۵۱-۳۸۰.
۱۷. معصومی، محمدرضا. (۱۴۰۰ ب). «تصحیح قیاسی یا تغییر ذوقی؟ نقدی بر تصحیح مجدد عتبه‌الکتبه». *متن‌شناسی ادب فارسی*. دوره ۱۳، شماره ۳، صص ۶۷-۸۹.
۱۸. منتجب‌الدین بدیع، علی بن احمد. (۱۳۹۶). **عتبه‌الکتبه؛ گزیده‌ای از مراسلات دیوان سلطان سلجوقی**. به اهتمام مریم صادقی. چاپ اول. تهران: نگاه معاصر.
۱۹. منتجب‌الدین بدیع، علی بن احمد. (۱۳۸۴). **عتبه‌الکتبه؛ مجموعه مراسلات دیوان سلطان سنجر**. تصحیح و اهتمام محمد قزوینی و عباس اقبال آشتیانی. تهران: اساطیر.
۲۰. منشی کرمانی، ناصرالدین. (۱۳۹۴). **سمط العلی للحضرة العلیا (تاریخ قراختائیان کرمان)**. تصحیح مریم میرشمسی. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
۲۱. میهنی، محمد بن عبدالحق. (۱۳۸۹). **آیین دبیری**. تصحیح و توضیح اکبر نحوی. چاپ اول. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۲۲. نورالدین منشی. (۱۳۸۱). **وسائل الرسائل و دلایل الفضائل**. تصحیح و توضیح رضا سمیع‌زاده. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.